

Ο ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΑΙ ΤΟ *ΤΑΞΙΔΙ* ΤΟΥ ΨΥΧΑΡΗ ΜΙΑ ΤΡΙΚΥΜΙΩΔΗΣ ΣΥΜΠΛΕΥΣΗ

Είναι γνωστό, πως το *Ταξίδι*, από τη στιγμή της έκδοσής του και για πολλά χρόνια, βρέθηκε στο κέντρο του γλωσσικού αγώνα. Σκάνδαλο για τους αντιπάλους της δημοτικής, ήταν αναμφισβήτητα ένα όπλο στα χέρια των δημοτικιστών· ωστόσο αυτό δε σημαίνει πως οι τελευταίοι κράτησαν μια μονοσήμαντη και αμετάβλητη στάση απέναντι στο *Ταξίδι*. Η προσωπικότητα και η δράση του Ψυχάρη εξάλλου προκαλούσαν πάντα διαφορετικές αντιδράσεις στο δημοτικιστικό στρατόπεδο. Ιδιαίτερα τρικυμιώδης ήταν η σχέση του Παλαμά με τον Ψυχάρη. Κίνητρο αυτής της εργασίας υπήρξε η παρατήρηση πως μέσα στις διακυμάνσεις και τις μεταβολές που γνώρισε η στάση του Παλαμά απέναντι στον Ψυχάρη, εκείνο που παρέμεινε σταθερό ήταν η γραμματολογική τοποθέτηση του *Ταξιδιού*. Ο Παλαμάς πίστευε πως στο έργο αυτό εστιάζεται και συμπυκνώνεται η συμβολή του Ψυχάρη στην εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η παρακολούθηση των φάσεων που διέρχεται η παλαμική αντιμετώπιση του *Ταξιδιού* θα δείξει μερικές από τις προτεραιότητες που χαρακτηρίζουν το κριτικό έργο του Παλαμά και ιδίως τον προσανατολισμό του προς την ιστορία της λογοτεχνίας¹.

Για να κατανοήσουμε τις μεταβολές και —συχνά— τις αντιφάσεις της στάσης του Παλαμά στο γλωσσικό ζήτημα, πρέπει να έχουμε κατά νου τα εξής: ο Παλαμάς ήταν ποιητής και πάσχιζε κυρίως για την κατάκτηση της προσωπικής του ποιητικής γλώσσας. Οι γλωσσικές του αναζητήσεις δεν είχαν ιδεολογική ή κοινωνική αφετηρία· επικεντρώνονταν στο πεδίο της ποιητικής δημιουργίας. Δεν ξεκινούσε να γράφει με έτοιμες αντιλήψεις για τη γλώσσα, όπως έγραψε ο Ψυχάρης το *Ταξίδι*, αλλά η ίδια η ποιητική πράξη και η εξέλιξή της μέσα στο χρόνο, καθόριζε, σε μεγάλο βαθμό, τις αντιλήψεις αυτές. Στη δημοτική κατέληξε μετά από πολύχρονες αμφιταλαντεύσεις και ποιητικές δοκιμές στην καθαρεύουσα. Αυτό που τον ενδιέφερε πάντα να υπερασπίσει και να προβάλλει ήταν η χρήση της δημοτικής στη λογοτεχνία. Οι στενές

1. Ο Κ. Γ. Κασίνης έχει επισημάνει από καιρό την ανάγκη μιας μελέτης με θέμα «*Ταξίδι και Παλαμάς*». Βλ. Κ. Παλαμάς, *Αλληλογραφία*, τ. Α' (1875-1915), εισαγ. επιμ. σημ. Κ. Γ. Κασίνης, Αθήνα 1975, σ. κα', σημ. 72.

σχέσεις του εξάλλου με ό,τι θα μπορούσε να ονομαστεί γλωσσικό κατεστημένο (δημοσιογραφία, Πανεπιστήμιο, Ακαδημία) δεν τον άφησαν ποτέ να εξορίσει την καθαρεύουσα από τη συγγραφική του ζωή. Ο Ψυχάρης αντίθετα, έφτασε στη δημοτική από το δρόμο της επιστήμης και από τη στιγμή που ξεκίνησε τον αγώνα για την επικράτησή της σε όλους τους τομείς, τον διεξήγαγε με τη σιγουριά, την επιμονή και το σθένος που ταιριάζει σ' έναν ιδεολόγο.

Δεν υπάρχει ως τώρα ειδική μελέτη που να διερευνά τις πολύπλοκες σχέσεις του Παλαμά με το δημοτικισμό². Ο Μανώλης Κριαράς³ και ο Αιμίλιος Χουρμούζιος⁴ έχουν υπαινιχθεί, αρκετά αόριστα, την ύπαρξη τριών φάσεων στη στάση του Παλαμά απέναντι στο γλωσσικό και κατά συνέπεια, απέναντι στον Ψυχάρη. Η πρώτη από το 1888 ως το τέλος του αιώνα, η δεύτερη απ' το 1900 ως το 1925 περίπου και η τρίτη από το 1925 ως το τέλος της ζωής του. Κατά την πρώτη φάση ο Παλαμάς υπερασπίζεται με θέρμη το κήρυγμα του Ψυχάρη, αλλά όχι χωρίς επιφυλάξεις που τις προβάλλει σταθερά. Όπως είναι γνωστό, ο Παλαμάς υπήρξε ο πρώτος που έγραψε για το *Ταξίδι* στις 19 Ιουλίου στην *Εφημερίδα*⁵: το χαρακτήρισε επαναστατικό και ονόμασε τον Ψυχάρη επαναστάτη γιατί έγραψε πρόζα στη δημοτική. Μεταγενέστεροι

2. Το κυριότερο βιβλίο για το δημοτικισμό και την επίδρασή του στη λογοτεχνική κριτική είναι η διατριβή του Δημήτρη Τζιόβα, *The Nationism of the Demoticists and its Impact on their Literary Theory (1888-1930)*, Adolf M. Hakkert publisher, Amsterdam 1986. Ο Τζιόβας τοποθετεί τον Παλαμά στην κριτική «συντεχνία» των ψυχαριστών όπου επίσης ανήκουν οι Αλέξανδρος Πάλλης, Αργύρης Εφταλιώτης, Πέτρος Βλαστός Δημήτρης Ταγκόπουλος και Ηλίας Βουτιερίδης (σ. 152-153). Η δεύτερη ομάδα δημοτικιστών κριτικών που διαφοροποιείται από τον Ψυχάρη, αποτελείται, κατά τον Τζιόβα, από τους: Γρηγόριο Ξενοπούλο, Παύλο Νιρβάνα, Γιάννη Καμπύση, Κωνσταντίνο Χατζόπουλο και Δημήτρη Χατζόπουλο (σ. 156). Ο Τζιόβας αναφέρεται στις διαφορές του Παλαμά από τους υπόλοιπους «ψυχαριστές» αλλά δεν τις τονίζει αρκετά όπως λ.χ. θα έπρεπε στην περίπτωση της κριτικής του Σουρή και του Καβάφη (σ. 177 και 182-183). Στον επίλογο του βιβλίου του μιλά καθαρότερα για την ιδιαίτερη θέση του Παλαμά σε σχέση με τις δυο ομάδες δημοτικιστών κριτικών (σ. 416).

3. Μανώλης Κριαράς, «Αγώνες και δισταγμοί του Κωστή Παλαμά γύρω από τη γλώσσα», στο *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 173-178. Στο βιβλίο του Ψυχάρη, Θεσσαλονίκη 1959, αναφέρεται επίσης στη στάση του Παλαμά απέναντι στο *Ταξίδι*, αλλά παραθέτει μόνο τους επαίνους και καθόλου τις επιφυλάξεις. Βλ. Ψυχάρης, *ό.π.*, σ. 108-110.

4. Αιμίλιος Χουρμούζιος, *Ο Παλαμάς και η εποχή του*, τ. Α', Αθήνα 1974, κεφ. «Ο Παλαμάς και η γλώσσα», σ. 371-389.

5. Κ. Παλαμάς, «Το επαναστατικόν βιβλίον του Κ. Ψυχάρη», *Άπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 501-502.

μελετητές όπως ο Αιμίλιος Χουρμούζιος⁶ και ο 'Αλκης Αγγέλου⁷ έχουν περιγράψει παραστατικά τις πνευματικές και κοινωνικές συνθήκες στις οποίες εκδόθηκε το *Ταξίδι* και την ωριμότητα των καιρών. Δε χρειάζεται να τα επαναλάβουμε. Αρκεί μόνο να πούμε πως το *Ταξίδι* ήρθε σε κατάλληλη ώρα και για την ποιητική εξέλιξη του ίδιου του Παλαμά. Με τα *Τραγούδια της πατρίδος μου* (1886) μόνο πίσω του, πρέπει να βρισκόταν στην κρίσιμη στιγμή της περισυλλογής μετά το πρώτο άρτιο έργο⁸.

Μια μέρα μετά την πρώτη αναγγελία της έκδοσης, στις 20 Ιουλίου, δημοσίευσε ο Παλαμάς ένα εκτενέστερο σχόλιο για το *Ταξίδι*⁹: «Παρά πάντα δισταγμὸν καὶ παρὰ πᾶσαν ἐπιφύλαξιν, τὸ βιβλίον τοῦ κ. Ψυχάρη εἶναι ὠραῖον· ὠραῖον ἐν τῇ ποιητικῇ πρωτοτυπίᾳ τῆς μορφῆς αὐτοῦ, ὠραῖον ἐν τῷ βάθει, τῷ αἰσθηματι, τῇ γνώσει, τῷ ἐνθουσιασμῷ, τῇ ἑλληνοπρεπείᾳ τῆς οὐσίας αὐτοῦ· ὠραῖον διότι ἀπ' ἀρχῆς ἕως τέλους διαπνέεται ὑπὸ ἱερᾶς πίστεως καὶ ἀκραδάντου πεποιοθήσεως· ὠραῖον διότι ἀκτινοβολεῖ ἐκ φαντασίας καὶ μοσκοβολεῖ ἐξ ἀγάπης»¹⁰. Είναι αξιοσημείωτη η έντονη υπογράμμιση των λογοτεχνικών ιδιοτήτων του *Ταξιδιού*, ιδίως επειδή συνοδεύεται από την αποφυγή σχολιασμού των γλωσσικών του προτάσεων. Γίνεται επίσης κάποια νύξη για την ιστορική του σημασία. Ο Παλαμάς τονίζει πως το έργο αυτό αποτελεί την εκπλήρωση του ονείρου να γραφεί ένα ολόκληρο πεζό έργο στη δημοτική, που κανείς πριν από τον Ψυχάρη δεν τόλμησε να πραγματοποιήσει¹¹. Οι επιφυλάξεις που διατύπωσε ο Παλαμάς πηγάζουν από την αυστηρότητα με την οποία ο Ψυχάρης αποφασίζει τί είναι δημοτικό και τί όχι. Ο Παλαμάς πιστεύει πως λέξεις και φράσεις της καθαρεύουσας που χρησιμοποιούνται ευρύτατα από τον λαό και έχουν μπει στη ζωή του μπορούν να θεωρηθούν δημοτικές και η χρήση τους να γίνει αποδεκτή.

Είναι πραγματικά εντυπωσιακή η σύμπτωση των πρώτων κρίσεων του Παλαμά με τις απόψεις που δημοσίευσε λίγες βδομάδες αργότερα, ο Ροΐδης στην *Εστία*¹². Και αυτός επισημαίνει τη λογοτεχνική αξία του *Ταξιδιού*.

6. Αιμίλιος Χουρμούζιος, «Δημοτικισμός και πεζός λόγος», *Νέα Εστία*, 26 (1939) 1448.

7. Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου*, επιμ. 'Αλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής 1971, σ. 17.

8. Για τις αμφιταλαντεύσεις του Παλαμά στο θέμα της γλώσσας πριν το 1888, βλ. Αιμ. Χουρμούζιος, «Ο Παλαμάς και η γλώσσα», ό.π. σ. 371-373 και Κ. Γ. Κασίνης, ό.π., σ. κα'-κβ'. Πρβ. Κ. Παλαμάς, *'Απαντα*, τ. Δ', σ. 430-432.

9. Κ. Παλαμάς, *'Απαντα*, τ. ΣΤ', σ. 309-310.

10. 'Ο.π.

11. 'Ο.π., σ. 310.

12. Εμμανουήλ Ροΐδης, «Το βιβλίον του Ψυχάρη», *Εστία*, 26 (1888) 658-671. Περι-

υποστηρίζει μάλιστα πως ακόμη και αν μεταφραζόταν στην καθαρεύουσα «πάλι θὰ ἀπέμενε αὐτῷ ἰκανὴν ἀξίαν»¹³. Μεγάλο ἐπίτευγμα θεωρεῖ ἐξάλλου το γεγονός ὅτι τὸ *Ταξίδι* εἶναι «πειστικωτάτη ἀναίρεσις τῆς πλάνης τῶν συγχεόντων τὸ ὕφος μετὰ τῆς γλώσσης, τῶν διακρούοντων εἰς ταπεινοὺς καὶ ὑψηλοὺς, εἰς χαρίεντας καὶ ἀγροίκους, οὐχὶ τοὺς συγγραφεῖς, ἀλλὰ τοὺς γραμματικούς τύπους»¹⁴. Οἱ επιφυλάξεις τοῦ Ροῦδῆ εἶναι ἐπίσης παρόμοιες με τοῦ Παλαμά· διατυπώνει τὸ ἐρώτημα ἀν τελικὰ ἡ γλώσσα τοῦ Ψυχάρη εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς που μιλιέται στὴν Ελλάδα: «ἢ δημοτικὴ γλῶσσα τοῦ *Ταξιδιοῦ* ὁμοιάζει κατὰ τὴν καθαρότητα καὶ τὴν ἀμιξίαν πρὸς τὰς ἐν τοῖς χημείοις διαφανεῖς ἐκείνας ἀποκρυσταλλώσεις οὐσιῶν, τὰς ὁποίας οὐδέποτε τις ἀπαντᾷ ἐν φυσικῇ καταστάσει οὕτω ἀσπίλους καὶ ἀμιάντους. Ἡ ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος λαλουμένη σήμερον γλῶσσα φέρεي, δυστυχῶς, σαφῆ ἴχνη τῆς ἀπ' αἰῶνων ἐπιδράσεως τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ σχολείου»¹⁵. Ο Ροῦδῆς βέβαια σπεύδει νὰ μετριάσει τὶς κρίσεις του: πρόκειται περισσότερο γιὰ ἀπορίες καὶ ὄχι γιὰ ἀντιρρήσεις· ὁ Ψυχάρης, ὡς γλωσσολόγος, εἶναι ἀρμοδιότερος στὰ ζητήματά αὐτά¹⁶.

Τὸ 1888 ὁ Ροῦδῆς βρίσκεται ἤδη πρὸς τὸ τέλος τῆς συγγραφικῆς τοῦ σταδιοδρομίας ἐνῶ ὁ Παλαμάς ἀκόμη στὴν ἀρχή. Εἶναι ἐπόμενο οἱ παρατηρήσεις τοῦς γιὰ τὸ *Ταξίδι* νὰ ἀποκτοῦν διαφορετικὸ γιὰ τὸν καθένα εἰδικὸ βάρος. Τὸ *Ταξίδι* πρόσφερε στὸ Ροῦδῆ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιβεβαίωση, τὴ συνεπῆ εφαρμογὴ ἀπόψεων που εἶχε ἴσως καὶ ὁ ἴδιος ἀλλὰ δὲν τολμούσε νὰ ἐκφράσει ρητὰ πρὶν τὸ 1888. Γι' αὐτὸ καὶ παρά τὶς επιφυλάξεις διαφαίνεται στὸ κείμενό του μιὰ τάση νὰ υποταχτεῖ στὴν αὐθεντία καὶ τὸ κύρος τοῦ Ψυχάρη, νὰ θεωρήσει τὴ γλωσσικὴ πρότασή του ὡς τὴ μόνη δυνατὴ¹⁷. Ο Παλαμάς πάλι ταραάζεται ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ τολμήματος. Καταλαβαίνει τὴ σημασία του ἀλλὰ εἶναι ἀβέβαιος γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις του, γιὰ τοὺς κινδύνους που μπορεῖ νὰ κρύβει γιὰ τὸ μέλλον τῆς λογοτεχνίας. Ο Παλαμάς εἶναι στραμμένος πρὸς τὸ μέλλον καὶ δε μπορεῖ σε καμιὰ περίπτωση νὰ θεωρήσει τὴν πρότασή του Ψυχάρη οριστικὴ λύση στὸ πρόβλημα τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας.

λαμβάνεται στα Ἄπαντα τοῦ Ροῦδῆ, ἐπιμ. Ἄ. Αγγέλου, τ. Γ', Αθήνα 1978, σ. 299-327.

13. Εμμ. Ροῦδῆς, Ἄπαντα, ὁ.π., σ. 325.

14. Ὁ.π., σ. 326.

15. Ὁ.π., σ. 324-325.

16. Ὁ.π., σ. 325.

17. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Δημοτικισμὸς καὶ κριτικὴ», *Ελληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Αθήνα 1982, σ. 321. Ο Δημαράς υποστηρίζει πως τὸ ἀρθρο τοῦ Ροῦδῆ ἐξυπηρέτησε ἄμεσα τὴν προσπάθεια τοῦ Ψυχάρη, ἐνῶ οἱ επιφυλάξεις ξεχάστηκαν.

Από το 1888 και ώς τις αρχές του καινούριου αιώνα ο Παλαμάς, με διάφορες ευκαιρίες, προσπαθεί να πάρει τις αποστάσεις του από το κήρυγμα του Ψυχάρη και να προστατεύσει την ελευθερία του λογοτέχνη. Ελευθερία στην εκλογή των λέξεων, των τύπων, ελευθερία στη διαμόρφωση της δικής του ποιητικής γλώσσας¹⁸. Η κυριότερη διαφορά του από τον Ψυχάρη εντοπίζεται στη διάκριση της λογοτεχνικής από την καθημερινή γλώσσα. Ο Παλαμάς δε μπορεί να δεχθεί πως υπάρχει μία δημοτική γλώσσα και ένα σύστημα κανόνων στο οποίο ο λογοτέχνης πρέπει να υποτάσσεται. Ωστόσο ο Παλαμάς δεν προχώρησε βαθύτερα τη διάκριση αυτή¹⁹. Επέμεινε στην ελευθερία του λογοτέχνη όσον αφορά το λεξιλόγιο και τη γραμματική αλλά δεν εντόπισε τη διαφορετική ποιότητα και λειτουργία των δύο γλωσσών. Η άποψή του για τη λογοτεχνική γλώσσα συμπυκνώνεται, νομίζω, το 1894 ως εξής: «Τὴν γλῶσσαν οἱ συγγραφεῖς ἂν τὴν παραλαμβάνουν ἀπὸ τὸν λαόν, ἀλλ' ὅμως τὴν ἐξευγενίζουσιν ἐπὶ μᾶλλον καὶ τὴν ἐξωραΐζουσιν, καὶ ἀνακαλύπτουν μέσα εἰς αὐτὴν πηγὰς δυνάμεως καὶ μεταλλεῖα ἐκφράσεως ποὺ κανεῖς πρὸ αὐτῶν δὲν ὑπώπτευεν»²⁰. Τον επόμενο χρόνο, σε ἄρθρο του στὴν *Εφημερίδα* «Ο Κ. Ψυχάρης και η ποιητική γλώσσα» συζητά το πρόβλημα: ο λογοτέχνης ακολουθεῖ τους «φυσικούς» κανόνες της δημοτικής γλώσσας ἢ ἀντίθετα δημιουργεῖ «ἐλεύθερον, ἀλλὰ καὶ λογικὸν κρᾶμα διαφόρων, ἐνίοτε δὲ καὶ ἑτερογενῶν στοιχείων, κατὰ παράβασιν ἔστιν ὅτε —φοβερὸν εἶπεῖν— καὶ αὐτῶν τῶν γραμματικῶν κανόνων;»²¹ Ο σκοπός του ποιητῆ εἶναι βέβαια να υπερασπίσει τὴ δική του γλώσσα ἀπέναντι στις κατηγορίες του γλωσσολόγου²². Ωστόσο και ὡς κριτικός ο Παλαμάς ποτέ δεν υπῆρξε δογματικός στο ζήτημα τῆς γλώσσας. Τουλάχιστον δε στάθηκε ποτέ αὐτὸ μοναδικὸ κριτήριον ἀξιολόγησης. Τα παραδείγματα αφθονοῦν: Ἀνδρέας Κάλβος, Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, Γεώργιος Βιζυηνός. Η νομιμότητα των γλωσσικῶν ἐπιλογῶν μπορεί να κριθεῖ μόνο ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ ἀποτέλεσμα, υποστηρίζει στὴν κριτικὴ του για τὸν Ἀριστομένη Προβελέγγιο: «Θὰ ἐπειθόμεθα ἐκ τῶν στίχων τούτων πόσον βαθέως εἰσεχώρησεν ἀπὸ τινῶν ἐτῶν εἰς τὴν πνευματικὴν συνείδησιν ἢ ἰδέα

18. Ο Τζιόβας συζητά το θέμα αὐτὸ στο κεφ. «The linguistic freedom of the poet and the national recognition of demotic through literature», ὁ.π., σ. 130-146.

19. Βλ. ὁ.π., σ. 135-136.

20. Κ. Παλαμάς, «Οἱ σχολαστικοί» (1894), *Ἄπαντα*, τ. Β', σ. 355.

21. *Ἄπαντα*, τ. ΙΕ', σ. 319.

22. Το ἄρθρο αὐτὸ του Παλαμά γράφτηκε με ἀφορμὴ μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Ψυχάρη στο *Ἄστυ*, ὅπου ἀνάμεσα στ' ἄλλα χαρακτηρίζει τὴ γλώσσα τοῦ Παλαμά χαώδη καὶ γεμάτη δασκαλισμούς. Ο Παλαμάς ἀπαντᾷ στο παραπάνω ἄρθρο.

τῆς δημοτικῆς ἢ ἀπλῆς ἢ χυδαίας ἢ βαρβάρου, ἢ ὅπως ἄλλως θέλετε ὀνομάσατέ την, γλώσσης, ὡς μόνου ὄργάνου τῆς Ποιήσεως· ἀλλ' ἐκ τῶν στίχων τούτων ὁμοίως θὰ ἐπειθόμεθα ὅτι καὶ ἡ λεγομένη καθαρεύουσα εἶναι πραγματικότης καὶ αὐτή, τὴν ὁποίαν ὁ ποιητὴς οὔτε πρέπει, ἀλλ' οὔτε δύναται νὰ παρίδῃ, ἂν δὲν θέλῃ νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν Ζωὴν... Θὰ ἀντελαμβανόμεθα ὅτι διὰ τὴν Ποίησιν κάθε φραστικὸν στοιχεῖον, συντελοῦν πρὸς ἀνάδειξιν τῆς ιδέας, πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς ἐκφράσεως, πρὸς διάκρισιν τῆς μορφῆς, εἴτε χυδαῖκόν εἴτε δασκαλικόν, εἴτε ἡμεδαπὸν, εἴτε ἀλλοδαπὸν, εἶναι νόμιμον»²³.

Το 1895, κάνοντας λόγο για το βιβλίο του Ψυχάρη *Autour de la Grèce*, αφού τονίσει τη συμβολή του στη διερεύνηση και παράσταση της «ελληνικῆς ψυχῆς», κάτι που για τον Παλαμά έχει βέβαια κεφαλαιώδη σημασία και αποτελεί ἕναν ἀπὸ τους πιο ισχυροὺς συνδετικoὺς κριτικούς που τον ἐνώνουν με τον Ψυχάρη, συγκεντρώνει τις αντιρρήσεις του ἀπέναντι στη μέθοδο και στις ἀπόψεις του Ψυχάρη και τις εκφράζει με αξιοσημείωτη οξύτητα και ειρωνεία²⁴. Αναφέρω συνοπτικά τα κύρια σημεία της κριτικῆς του: ο Ψυχάρης βλέπει μόνο το στόχο του· αγνοεῖ οτιδήποτε ἄλλο βρίσκεται δεξιά ἢ ἀριστερά· υπερπηδά τα προβλήματα χωρὶς νὰ τα λύνει ἢ καλύτερα κόβει με το ξίφος τους γόρδιους δεσμούς²⁵· ἀπλοποιεῖ ζητήματα περίπλοκα και ἀπλοποιώντας τα τα διαστρέφει. Αυτό ὁμως που πρέπει νὰ ἐξόργιζε τον Παλαμά ἦταν ἡ στάση του Ψυχάρη ἀπέναντι στους συγγραφείς: υπερτιμούσε αὐτούς που το ἔργο τους νόμιζε πως συμβάλλει στην ἐπικύρωση του ιδεώδους του, ἐνῶ αγνοούσε ἢ υποτιμούσε σκληρά και ἀδίκαια ἐκείνους που δε συνέτειναν στο σκοπὸ αὐτό. «Καὶ τέλος καὶ καθόλου εἰπεῖν πρὸ τοῦ ἐπιβάλλοντος ὄγκου τῆς λογικῆς ἀληθείας παντελῆς σχεδὸν καταφρόνησις τῶν λεπτοτάτων ἀποχρώσεων, τῶν nuances ἐκείνων, τὰς ὁποίας ὁ μέγας πενθερὸς τοῦ κ. Ψυχάρη ἀντιτάσσει κατὰ τῆς λογικῆς καὶ θεωρεῖ ὡς τὰς μόναις ἀσφαλεῖς θεματοφύλακας ἀληθειῶν τινῶν»²⁶.

Με το γύρισμα του αἰῶνα το γλωσσικὸ ζήτημα περνά σε ἄλλη φάση πο-

23. Κ. Παλαμάς, «Παλαιά και νέα» (1896), Ἐπαντα, τ. Β', σ. 148. Πρβλ. και τ. Β', σ. 247.

24. Κ. Παλαμάς, «Ψυχάρης» (1895), Ἐπαντα, τ. Β', σ. 115-116. Πρβλ. και τ. ΣΤ', σ. 161-162.

25. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ του Παλαμά θυμίζει το ποίημα του Κ. Καρυωτάκη «Δον Κιχώτες» (1920), το οποίο γράφτηκε, ὅπως σημειώνει ο Γ. Π. Σαββίδης, με ἀφορμὴ κάποιες δημοτικιστικὲς υπερβολές. Κ.Γ. Καρυωτάκης, *Ποιήματα και Πεζά*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα: Ἑρμῆς 1984, σ. 22-23.

26. Κ. Παλαμάς, «Ψυχάρης» (1895), ὁ.π., σ. 116.

λύ πιο αγωνιστική γίνεται υπόθεση περισσότερων ανθρώπων, κατεβαίνει στα πεζοδρόμια, μπαίνει πρωτοσέλιδο στις εφημερίδες. Οι αφορμές δε λείπουν: Ευαγγελικά (1901), Ορεστειακά (1903). Ο Μιστριώτης έχει συμμάχους τους φοιτητές, σύσσωμο το Πανεπιστήμιο κι όλους τους επίσημους θεσμούς. Οι δημοτικιστές αναγκάζονται να οργανωθούν. Αποκτούν το δικό τους περιοδικό, το *Νουμά*, το 1903. Ο αγώνας όμως χρειαζόταν αρχηγό· ο μεγάλος αρχηγός ο Ψυχάρης, και τα πρωτοπαλλήκαρά του, ο Πάλλης και ο Εφταλιώτης, βρίσκονταν μακριά από την Ελλάδα. Το σύμβολο του αγώνα και ο κυματοθραύστης των επιθέσεων βρέθηκε στο πρόσωπο του Παλαμά. Ο ποιητής πραγματικά στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων· αντιμετώπισε με ψυχραιμία και νηφαλιότητα τις αμέτρητες προσωπικές επιθέσεις που κορυφώθηκαν το 1911 με τη μηνιαία απόλυσή του από το Πανεπιστήμιο και την απόπειρα χειροδικίας εκ μέρους των φοιτητών. Πολλές φορές σ' αυτή την περίοδο δήλωσε δημόσια ότι είναι μαλλιαρός και ότι αυτή είναι η αρετή του.

Σταδιακά ο Παλαμάς τονίζει όλο και περισσότερο τις θετικές πλευρές του έργου του Ψυχάρη. Παραδέχεται πως στην αρχή είχε επιφυλάξεις αν έπρεπε ο ποιητής να υποτάσσεται στη «χημικῶς καθαρὰν δημοτικὴν γραμματικὴν» του *Ταξιδιού*. Τη στάση του αυτή την ονομάζει στα 1903 «ἀναρχικὸ ἐκλεχτισμὸν»²⁷. Τον ίδιο καιρό υποστηρίζει πως με την πάροδο του χρόνου ολοένα περισσότερο αγαπούσε τη δημοτική και καταλάβαινε την αλήθεια του κηρύγματος του Ψυχάρη, και γι' αυτό ελεύθερα διάλεξε να υποταχτεί στη «χημικῶς καθαρὰν δημοτικὴν γραμματικὴν». Την υποταγή αυτή βέβαια πρέπει να την εννοήσουμε περισσότερο ως ιδεατό στόχο προς τον οποίο έτεινε, παρά ως κάτι συντελεσμένο²⁸. Ο Παλαμάς τονίζει και σ' αυτήν την περίοδο τη λογοτεχνική αξία του *Ταξιδιού* και ιδιαίτερα επαινεί τη σύζευξη ποίησης και επιστήμης κατά τρόπο αξεχώριστο, όπως μόνο σε «μερικά από τα υψηλότερα γεννήματα της φαντασίας συμβαίνει»²⁹. Πίστευε μάλιστα πως το σημαντικότερο χάρισμα του Ψυχάρη ήταν η Ποίηση και όχι η Επιστήμη. Στη λέξη Ποιητής έδινε βέβαια το ευρύτερο νόημα του κοινωνικού αναμορφωτή, του αφυπνιστή συνειδήσεων³⁰.

Είναι γνωστό πως σε συνθήκες οξυμένου αγώνα, όταν οι αντίπαλοι κερδοκοῦν για κάποιο λάθος, κάποια ασυνέπεια, οι ηγέτες παραμερίζουν τις

27. Κ. Παλαμάς, «Το Πιστεύω μου» (1903), *Άπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 165, σημ. 1.

28. Κ. Παλαμάς, «Καρκαβίτσας και Ψυχάρης» (1906), *Άπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 533. Πρβλ. τ. Η', σ. 453-454.

29. Κ. Παλαμάς, «Το Ταξίδι του Ψυχάρη» (1906), *Άπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 316.

30. *Ό.π.*, σ. 311, 313.

όποιες διαφωνίες τους. Είναι κατανοητό επομένως το γεγονός ότι ο Παλαμάς υπερτόνιζε τις θετικές πλευρές του Ψυχάρη, αυτές που έτσι κι αλλιώς είχε επισημάνει από την αρχή, και αποσιώπησε τις αντιρρήσεις του³¹. Αυτή όμως είναι μόνον η μισή αλήθεια. Την ίδια εποχή και ιδίως την πρώτη δεκαετία του αιώνα, οξύνθηκε η ιστορική του ματιά απέναντι στο *Ταξίδι*. Ήδη είχε περάσει ο απαραίτητος χρόνος. Ο Παλαμάς μπορούσε πλέον να διακρίνει τα αποτελέσματα και τους καρπούς που έφερε ο σπόρος του Ψυχάρη. Θεωρεί τεράστια τη σημασία του *Ταξιδιού* για την ιστορία της λογοτεχνίας. Το 1903 παραλληλίζει τον Ψυχάρη με το Σολωμό γιατί επετέλεσε στην πεζογραφία έργο ανάλογο³². Το 1909 χαρακτηρίζει τον Ψυχάρη ως τον πρώτο μεγάλο πεζογράφο ύστερα από αιώνες.³³ Τονίζει πως το *Ταξίδι* έδωσε μια γερή ώθηση, στήριξε ψυχολογικά όχι μόνο τους νέους πεζογράφους αλλά και τους νέους ποιητές κι εδώ εννοεί κυρίως τον εαυτό του³⁴. Για να γίνει πιο φανερή η ιστορική σημασία που αποδίδει ο Παλαμάς στο *Ταξίδι* χρειάζεται να αναφέρω και το εξής: Θεωρεί πως η νέα ποιητική κίνηση της γενιάς του 1880, που ξεκινά το 1878 με τις *Τριγόνες και Έχινδες* του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου, ολοκληρώνεται το 1888 με το *Ταξίδι*³⁵. Είναι δηλαδή το *Ταξίδι* η συνέχεια και η ολοκλήρωση του πνεύματος του 1880. Με το βιβλίο αυτό δόθηκε το τελικό κτύπημα στην καθαρεύουσα, ενώ παράλληλα εφοδίασε με θάρρος την αναγεννητική προσπάθεια των νέων ποιητών. Ο Παλαμάς θεωρεί τη δεκαετία 1878-1888 μεταβατική, υποστηρίζει πως μετά το 1888 μπορούμε να μιλάμε για μεγάλη ποίηση στην Ελλάδα³⁶. Το 1909 αναφωνεί: «Τί θά είτανε σήμερα ή φιλολογία μας, ή ποίηση και ή πρόζα, ή Τέχνη γενικά τοῦ λόγου στὴν Ἑλ-

31. Ας σημειωθεί πως στην εποχή αυτή (1905), γράφει ποίημα αφιερωμένο «Στον Ψυχάρη» που περιλαμβάνεται στη συλλογή *Η Πολιτεία και η Μοναξιά* (1912), *Ἄπαντα*, τ. Ε', σ. 340. Ο Ψυχάρης εξάλλου είναι ένας από τους «Πατέρες», *Βωμοί*, (1915), *Ἄπαντα*, τ. Ζ', σ. 26.

32. Κ. Παλαμάς, «Δυο λόγια για ένα έργο» (1903), *Ἄπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 220-221. Πρβλ. «Το έργο του Νουμά» (1922), *Ἄπαντα*, τ. Η', σ. 464. Βρίσκω άτυχο τον παραλληλισμό της στάσης του Παλαμά απέναντι στον Ψυχάρη με εκείνη απέναντι στο Σολωμό, που επιχειρεί ο Μ. Μ. Παπαϊωάννου στο άρθρο «Ο Ψυχάρης και οι ιδεολογικές συγκρούσεις του καιρού του», *Νεοελληνικός Λόγος*, αφιέρωμα στο Γιάννη Ψυχάρη, 27 (Μάρτης 1980) 42. Το μόνο κοινό σημείο είναι η διατήρηση κάποιων επιφυλάξεων, αλλά οι διαφορές είναι πάρα πολλές.

33. Κ. Παλαμάς, «Δυο λόγια» (1909), *Ἄπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 514.

34. Κ. Παλαμάς, «Το Πιστεύω μου» (1903), *ό.π.*, σ. 164.

35. Κ. Παλαμάς, «Ο φίλος μου κ' εγώ», (1900), *Ἄπαντα*, τ. Δ', σ. 433.

36. Κ. Παλαμάς, «Ποιητική τέχνη και γλώσσα» (1908), *Ἄπαντα*, τ. Η', σ. 12.

λάδα, ἂν δὲν ὑπῆρχε ὁ Ψυχάρης»³⁷.

Δεν πρέπει να νομισθεί πως σ' αυτή την περίοδο εγκαταλείπει τελείως ο Παλαμάς τις επιφυλάξεις του, κυρίως όσον αφορά τη δυνατότητα να γράψει κανείς στην ψυχαρική γλώσσα. Αυτό που επιδιώκει να υπογραμμίσει είναι πως «έπρεπε πρώτα να παρουσιαστή ὁ Ψυχάρης, και για να κάμουμε ἑμεῖς τὸ λίγο χρειάζεται κοντὰ σ' αὐτὸ και ἔννοεῖται τὸ πολὺ τοῦ Ψυχάρη: σύμφωνα με τὸν ὠραῖο στίχο ἑνὸς φιλοσόφου ποιητῆ: Για να πᾶς ἕνα βῆμα μπροστά, πρέπει να θελήσης να πᾶς ἑκατὸ βήματα μπροστά»³⁸.

Ἐχει παρατηρηθεί, από τον Ξενόπουλο κυρίως, πως ο Παλαμάς λανθασμένα υπερτίμησε τη λογοτεχνική πλευρά του Ψυχάρη³⁹. Ο ἔπαινός του ἦταν οπωσδήποτε υπερβολικός αλλά δεν πρέπει να αποδοθεί σε ἀφέλεια ἢ σε υστεροβουλία. Η υπογράμμιση των λογοτεχνικῶν ιδιοτήτων του ψυχαρικού ἔργου ἴσως ἦταν για τον Παλαμά ἕνας τρόπος να ξεπεράσει την αμηχανία του ἀπέναντι σ' αὐτό. Δεν ἠθελε, και οὔτε θεωρούσε τον εαυτό του ἀρμόδιο, να ἀντιμετωπίσει σε επιστημονικό επίπεδο τὸ κήρυγμα του Ψυχάρη. Επόμενο ἦταν, ἀπὸ τη στιγμή που εἶχε γοητευτεῖ ἀπὸ τὸ κήρυγμα αὐτό και εἶχε πιστέψει στην ἀναγκαιότητά του, να το υποστηρίξει με τον τρόπο που διέθετε. Εξάλλου, ειδικὰ τὸ Ταξίδι, παρουσίαζε κάποια χαρίσματα που για τον Παλαμά εἶχαν ιδιαίτερη σημασία, ὅπως η πρωτοτυπία της μορφῆς, η ἀνίχνευση της «ελληνικῆς ψυχῆς», η σύζευξη ποίησης και επιστήμης, ελληνικῆς και γαλλικῆς κουλτούρας. Πέρα ἀπ' ὅλα αὐτά, ο λόγος που κίνησε τον Παλαμά να ἐπαινέσει ἐξαιρετικὰ τὸ Ταξίδι, εἶναι η συμβολή του στην ἐξέλιξη της νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ο κριτικός Παλαμάς ποτέ δεν ἐγκωμίασε ἕνα ἔργο με μοναδικὸ κριτήριό ἀξιολόγησης τὴ συμφωνία με τις ιδέες του. Για τα ἔργα ωστόσο που κατὰ τη γνώμη του κατεῖχαν σημαντικὴ θέση στην ἱστορία της

37. Κ. Παλαμάς, «Δυο λόγια» (1909), ὁ.π., σ. 540.

38. Κ. Παλαμάς, «Οι Μισόγλωσσοι» (1906), Ἄπαντα, τ. ΙΣΤ', σ. 530.

39. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Τὸ ἔργο του Ψυχάρη», *Νέα Ἐστία*, 6 (1929) 840-841. Τὸ θέμα της «λογοτεχνικότητας» του Ταξιδιού πραγματεύεται τὸ ἀρθρο του Μ. Γ. Μερακλή, «Τὸ Ταξίδι ὡς λογοτεχνικὸ ἔργο», *Νέα Ἐστία* τχ. 1463 (15 Ιουνίου 1988), ἀφιέρωμα στα ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸ Ταξίδι μου, 797-805. Ο Μερακλής υποστηρίζει πως τὸ Ταξίδι εἶναι λογοτεχνικὸ ἔργο και επικαλεῖται τὴν ἀποψη του Παλαμά. Σχετικὸ με τὴν ἐργασία μου εἶναι και τὸ ἀρθρο του Γιώργου Αλισανδράτου, «Τὸ Ταξίδι του Ψυχάρη (1888) και η ἐπίδρασή του στη νεοελληνικὴ λογοτεχνία» στο πρόσφατο ἀφιέρωμα της *Νέας Ἐστίας*, ὁ.π., σ. 820-840. Ο Αλισανδράτος συνθέτει μια τοιχογραφία των ἐξελιξέων στο γλωσσικό μετὰ τὸ 1888 χωρίς ὅμως να ἐπιμένει στη λογοτεχνία, οὔτε ἀξιοποιεῖ τις ἀπόψεις του Παλαμά σχετικὰ με τὸ θέμα που ἀποτελεῖ και τὸν τίτλο του ἀρθρου του.

λογοτεχνίας, επεφύλασσε ιδιαίτερους επαίνους. Τέτοια ήταν η περίπτωση του *Ταξιδιού*.

Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1920 άρχισε για τον Παλαμά μια δύσκολη περίοδος συγκρούσεων, τις οποίες δεν επεδίωξε ο ίδιος. Το 1923 εκδόθηκε η *Ποίηση στη ζωή μας* του Γιάννη Αποστολάκη· το 1926 άρχισε να παίρνει διαστάσεις σε κύκλους της Αλεξάνδρειας και της Αθήνας η διάκριση ανάμεσα σε παλαμιστές και καβαφιστές⁴⁰. το 1925 ξεκίνησαν οι προσπάθειες του Ψυχάρη για το Νόμπελ⁴¹ που κατέληξαν στην έκδοση του βιβλίου του *Κωστής Παλαμάς. Φιλολογική κριτική μελέτη* (Αλεξάνδρεια 1927). Η επίθεση του Ψυχάρη θα πρέπει να υπήρξε το βαρύτερο πλήγμα για τον Παλαμά. Προερχόταν από έναν συνοδοιπόρο, άνθρωπο με τον οποίο τον συνέδεε μακροχρόνια αμοιβαία εκτίμηση⁴². Όπως είναι φυσικό, ο Παλαμάς ξαναθυμάται αυτή την εποχή τις παλιές επιφυλάξεις του, της δεκαετίας 1890-1900 και τονίζει τις αρνητικές πλευρές του Ψυχάρη: τη μονολιθικότητα των γλωσσικών του κανόνων που κάνουν τη γλώσσα του αντιπαθητική ακόμη και σ' αυτούς που πιστεύουν στη δημοτική⁴³, την αδιαλλαξία του και το τσαλαπάτημα του αντιπάλου⁴⁴. Το 1928 στα *Προλεγόμενα των Πεζών Δρόμων*⁴⁵ ο Παλαμάς διακρίνει τους λογοτέχνες σε ψυχαριστές και δημοτικιστές αντιψυχαρικούς. Τον συγγραφέα των «Σημειωμάτων στο περιθώριο», δηλαδή τον εαυτό του γύρω στα 1908, τον κατατάσσει στους ψυχαριστές και προσπαθεί να δικαιολογήσει την τοτινή στάση του: «Φερμένος από τη δυσμάχητη έπιβολή του Ψυχάρη, κινημένος από την έρηνη άγανάκτηση με την όποιαν πύρωναν τη συνείδησή του τὰ άνήθικα μέσα που κατάφευγαν σ' αυτά οι γλωσσάμυντορες...ό ποιητής τών "Σημειωμάτων στο περιθώριο" δέν μπορούσε

40. Βλ. Μανώλης Γιαλourάκης, «Καβάφης και Παλαμάς. Χρονικό μιας διαμάχης», *Νέα Εστία*, 74 (1963) 1584-1589.

41. Βλ. Παύλος Κωνσταντινίδης, «Ο Ψυχάρης και το Νόμπελ», *Νέα Εστία*, Αφιέρωμα στον Ψυχάρη, Πρωτοχρονιά 1980, 130.

42. Ο Παλαμάς σκόπευε ν' απαντήσει στην επίθεση μ' ένα βιβλίο που θα τιτλοφορούνταν «Τα κείμενα και τ' αντικείμενα του Κου Ψυχάρη», το οποίο δε μπόρεσε —ή δε θέλησε— ποτέ να τελειώσει. Βλ. 'Απαντα, τ. ΙΔ', σ. 195. *Αλληλογραφία*, τ. Γ', επιμ. Κ. Γ. Κασίνης, Αθήνα 1981, αρ. επιστολής 378, σημ. 6, σ. 286.

43. Κ. Παλαμάς, «Κάποια πρόσωπα στη δημοκρατία των ελληνικών γραμμάτων» (1928), 'Απαντα, τ. ΙΔ', σ. 209-210.

44. Κ. Παλαμάς, «Για τον Ψυχάρη», (1932), 'Απαντα, τ. ΙΣΤ', σ. 598-599. Πρβλ. το ποίημά του «Επίγραμμα» (1929), που περιλαμβάνεται στη συλλογή *Περάσματα και Χαιρετισμοί*, (1931), 'Απαντα, τ. Θ', σ. 337.

45. 'Απαντα, τ. Γ', σ. 10-11.

παρά να βάλη στη γλώσσα του ένα μεγάλο ποσοστό ψυχαρισμού όσο τῆς ἦταν δυνατό να σηκώση· (γιατί και στις κρίσιμες ἐκεῖνες στιγμές ποτέ δὲν ὑπῆρξε ψυχαριστὴς ἀκέριος· πάντα κάποιο σκεπτικὸ λύγισμα, μέσα στο αἷμα του, τῆς ἀντιστεκόταν τῆς ἀλύγιστης θεωρίας· ὁ ἴδιος ὁ Ψυχάρης και στὸν καιρὸ τῶν ἐρωτικῶν γραμμάτων του πρὸς ἐκεῖνον, δὲν ἀμελοῦσε νὰ σημειώνη: Δὲν εἶσαι μαθητὴς μου)»⁴⁶.

Ο Κριαρὰς κρίνοντας τις ἀντιλήψεις αὐτὲς του Παλαμά τις χαρακτηρίζει ως «κάμψη τῆς αγωνιστικότητάς του», «λιποψυχία στο γλωσσικὸ ἀγῶνα»⁴⁷. Δε νομίζω πως οἱ φράσεις αὐτὲς εἶναι κατάλληλες για νὰ χαρακτηρίσουν τὴ στάση του Παλαμά ἀπέναντι στο γλωσσικὸ και τὸν Ψυχάρη μετὰ το 1925. Ο ἀγῶνας περνοῦσε φάση ὑφησης, οἱ σχέσεις με τὸν Ψυχάρη εἶχαν διαταραχτεῖ και ὁ Παλαμάς ἐμπαινε σε μια περίοδο γενικότερου ἀπολογισμοῦ και ἐπανεξέτασης προσώπων και πραγμάτων. Ἀλλὰ ἀκόμη και σ' αὐτὴ τὴν τρίτη ὅπως τὴν εἶπαμε φάση τῆς παλαμικῆς ἀντιμετώπισης του Ψυχάρη, αὐτὸ που παραμένει ἀκλόνητο εἶναι ἡ πεποίθησή του στὴν τεράστια συμβολὴ του Ταξιδιού στὴν εξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Το 1926 ἔδωσε μια ἀκόμη ὄψη αὐτῆς τῆς συμβολῆς, μιλώντας —δικαιολογημένα— σε πρῶτο πληθυντικὸ πρόσωπο: «Τὸ τεράστιο ἀνάμεσά μας παράδειγμα τοῦ Ψυχάρη τοῦ Ταξιδιού μας εἶχε μακρύνει κάπως ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ και τὴν παθητικὴ προσήλωσή πρὸς τοὺς Γάλλους ὄνειροπλέχτες, μᾶς εἶχε φωτίσει τὴ συνείδηση μὲ γενναιότερο και μ' ἐνεργητικότερο γύρισμα πρὸς τὰ ντόπια, για τὸν ἀγῶνα και για τὸν πόλεμο, για τὸν ἔρωτα και για τ' ὄνειρο νὰ γίνουμ' ἐμεῖς μὲ τὰ δικά μας, μέσα στὰ δικά μας, πρόδρομοι και πρόγονοι»⁴⁸. Ἀπὸ τὴν τελευταία φράση βγαίνει τὸ συμπέρασμα πως, κατὰ τὸν Παλαμά, ἡ συμβολὴ του Ταξιδιού στὴν εξέλιξη συνίσταται ἀκριβῶς στὴν ἐνδυνάμωση τῆς ιστορικῆς συνείδησης τῶν λογοτεχνῶν. Ο πληθυντικὸς ἐδῶ εἶναι χωρὶς ουσιαστικὸ νόημα, ἀφοῦ ἀπὸ τοὺς λογοτέχνες τῆς γενιάς του 1880 μόνον ὁ Παλαμάς διακρίνεται για τὴν ιστορικὴ ευσαιθησία του τόσο στὴν ποίηση ὅσο και στὴν κριτικὴ του. Το κριτικὸ του ἔργο μετὰ το 1888, σταθερὰ προσανατολισμένον πρὸς τὴν ἱστορία, ἀπέδειξε πως ἡ γλωσσικὴ συνείδηση που πρόσφερε τὸ Ταξίδι ἦταν μια ἀπὸ τις ἀπαραίτητες προϋποθέσεις για τὴν ἐπανατοποθέτηση

46. Ὁ.π. Το 1914 δήλωνε ὅμως ὁ ἴδιος ὁ Παλαμάς «μαθητὴς» και θαυμαστὴς του «λογοτέχνη» Ψυχάρη. Τα εἰσαγωγικά δικά του. Ἄπαντα, τ. ΙΣΤ', σ. 549.

47. Μαν. Κριαρὰς, «Ἀγῶνες και δισταγμοί...», ὁ.π., σ. 176, 178.

48. Ἡ υπογράμμιση δική μου. Κ. Παλαμάς, «Ο Richerpin που πέθανε» (1926), Ἄπαντα, τ. ΙΓ', σ. 137.

Νέτα Αποστολίδου

του λογοτεχνικού παρελθόντος και την ανάπτυξη της ιστορίας της λογοτεχνίας.